

בחודשים ינואר–פברואר ומאי–יוני 2010 נערכה חפירה בקרבת שער יפו בעיר העתיקה בירושלים (הרשאה מס' A-5815; נ"צ 22170/63155), לקראת בנייה במקום. החפירה, מטעם רשות העתיקות ובמימון הרשות לפיתוח ירושלים, נוהלה על ידי ע' שיאון, בסיוע י' אוחיון, ר' אבו-ח'אלף, נ' נחמה וא' גנון (מנהלה), א' האג'יאן, מ' קונין, י' שמידוב וט' קורנפלד (מדידות ושרטוט), א' פרץ (צילום), ס' אל-עמלה (גלאי מתכות), ב' אנטין וא' בלשוב (תוכניות), י' רפואנו (צילום ומיון חרסים), ל' קופרשמידט (מעבדות מתכת), ד"צ אריאל ור' קול (נומיסמטיקה) וא' פלג-ברקת (עיטורי אבן).

נפתחו שלושה שטחים, האחד (שטח A; איור 1) צמוד לשער יפו, השני (שטח B) ברחוב דוד, בכניסה לשוק, והשלישי (שטח C) במפגש רחוב הפטריארכיה היוונית הקתולית ורחוב עומר אבן אל-ח'טאב. בשטח A נחשפו קטע מחומת העיר וקטע מהחפיר המקיף את המצודה, שנבנו בתקופה העות'מאנית; לקראת ביקורו של הקיסר וילהלם השני בעיר בשנת 1898 מולא החפיר בקטע זה באדמה והחלק העליון של החומה שמעליו נהרס כדי לאפשר מעבר נוח לעיר. בשטח B נחשפו קטע מהדקומנוס מהתקופה הביזנטית ומעליו מבנה מהתקופות האיובית והממלוכית. בשטח C נחשפו הקטע האחרון של אמת המים העליונה לירושלים, שמוצאה בבריכות שלמה ויעדה בבריכת חזקיהו; היא התגלתה משולבת בחומת העיר מהתקופה הביזנטית.

שטח A

החומה. החפירה נערכה צמוד לדופן הצפונית של המגדל הצפוני-מערבי של המצודה מן התקופה העות'מאנית. נחשפו שרידי חומה (3.5 מ' אורך, 3 מ' רוחב) בכיוון צפון-מערב–דרום-מזרח, הניגשת למגדל הצפוני-מערבי של המצודה. הפן המערבי של החומה נבנה מנדבכים של אבנים גדולות (כ-0.8 מ' גובה), שסותתו באופן חלקי. בין החומה למגדל המצודה נחשפו שרידי קיר גזית (1.9 מ' רוחב), הניצב לחומה; זהו חלקו התחתון של קיר החומה שנהרס לקראת ביקורו של הקיסר וילהלם השני. בחלק העליון של החומה נחשפו שרידי תעלה קטנה מטויחת בכיוון מזרח–מערב.

החפיר. בקיר החפיר הובחנו חמישה שלבים (איור 2). בשלב הראשון נבנה קיר החפיר בתקופה העות'מאנית. בשלב השני, בשנת 1898 לקראת ביקור הקיסר וילהלם השני, מולא החפיר סמוך לשער

יפו וקטע החומה שמעליו נפרץ, ונבנה קטע קיר חדש המקשר בין קיר החפיר לפינת המגדל הצפוני-מערבי של המצודה. בשלב השלישי הוסט קטע במזרחו של קיר החפיר עד לפינה הצפונית-מזרחית של החפיר. שינוי זה נעשה בין השנים 1907 ל-1925, והוא נועד כנראה להגדיל את שטח הרחבה שממזרח לשער יפו. בשלב הרביעי, בימי המנדט הבריטי, קיר החפיר הוסט באופן ניכר דרומה, כך שנותר רווח צר בינו לבין קיר המצודה. בפינה הצפונית-מזרחית של החפיר נבנה בשנות השמונים של המאה הכל' חדר חשמל, שגרם לשינוי נוסף בקיר החפיר. בשלב החמישי, בשנת 2010, נבנה קיר חפיר חדש מעט צפונה ביחס לתוואי מן השלב הקודם. החפירה באתר נערכה לקראת בנייה זו.

שטח B (איורים 3, 4)

שכבה II (הדקומנוס מן התקופה הביזנטית). נחשף חלק מרחוב מרוצף בכיוון מערב-מזרח, בתוואי הרחוב של ימינו (213L). אבני הריצוף אחידות במידותיהן (0.90×0.55 מ', 0.2 מ' עובי מרבי; איור 5). הריצוף ניגש מצפון בקו אחיד אל מסד אבנים (איור 3: A; גובה 1 מ'), שנבנה היטב מאבני גוויל ומאבנים מסותתות מלוכדות במלט. בעומק 1 מ' מתחת לאבני הריצוף נחשפה תעלה (איור 3: B; רוחב 0.4 מ', גובה 0.5 מ') מקורה בלוחות אבן (0.15 מ' עובי מרבי). התעלה מטויחת בטיח עשיר בגריסי חרסים, שהונח על מצע של אבנים קטנות. התעלה משופעת ממערב למזרח ומתעקלת לכיוון צפון-מזרח, אולי לעבר בריכת חזקיהו, המרוחקת כ-20 מ' משטח החפירה. נראה כי זוהי תעלת ניקוז. מתחת לתעלה ומתחת למסד האבנים נחשפו שלוש רצפות זו על גבי זו (228–226L). שתי הרצפות העליונות (2–3 ס"מ עובי כל אחת) עשויות מחצצי אבן ושבירי חרסים שלוכדו במלט והושתתו על מצע של אבנים קטנות. רצפה 228 התחתונה לא נחפרה. מתחת לרחוב המרוצף התגלו 22 מטבעות, כשליש מהם ניתן לזיהוי. המטבע המאוחר ביותר מתוארך לשנים 518–527 לסה"נ. על רצפה 228 התגלו שלושה מטבעות, המאוחר שבהם מתוארך לשנת 395 לסה"נ. על סמך המטבעות נראה כי זמן של רצפות 228–226 במאות הד'–ה' לסה"נ. רצפות אלה היו בשימוש אינטנסיבי וחודשו פעמיים תוך הרמת מפלסן. יש להניח שמתחתן נמצאות רצפות של רחוב קדום יותר. נראה כי הרחוב רוצף מחדש באבנים במאה ה' לסה"נ, ומתחתיו נבנתה תעלת ניקוז. מסד האבנים שמצפון לרחוב המרוצף הוא מסד הסטיו או המדרכה שלצד הרחוב.

שכבה I (מבנה מן התקופות האיובית והממלוכית). במרחק של כ-1 מ' מדרום לרחוב דוד, במקביל אליו, נחשף קטע מחזיתו הצפונית של מבנה נרחב (21W; אורך 18 מ'). במבנה נחשפו אולם דמוי טרפז (4.4×8.1 – 3.8 מ'; איור 6), שלו רצפת טיח, וממזרח לו חלק מחדר נוסף שתקרתו קמרון דמוי חבית. סמוך לפינה הצפונית-מערבית של האולם נחשף פתח, שהוליך לחלקו המערבי של המבנה. בקצה הצפוני של רצפת המבנה, סמוך לפתח הראשי, התגלה פתח מלבני, היורד אל מאגר מים מלבני (10×6 מ', 5 מ' עומק עד להצטברויות שמעל קרקעיתו). המאגר מקורה בקמרון דמוי חבית, שנבנה היטב. בתקרת

המאגר הובחנו שני פתחים נוספים, שמעליהם יש חדרים של המבנה שלא נחפרו. בחלק המערבי של המבנה, סמוך לחפיר, נחשפה קשת (3 מ' רוחב), אולי חלק ממבנה שער העיר מן התקופה האיובית. בשלב מאוחר חולק האולם דמוי הטרפז לשלושה חדרים קטנים בבניית שני קירות מחיצה. בשלב מאוחר יותר בוטלה חלוקה זו והאולם רוצף מחדש במפלס הגבוה כדי 0.4–0.5 מ' מהרצפה הקודמת. הפתח הראשי לאולם הוגבה בהתאם ואף הוצר.

שטח C

אמת המים העליונה לירושלים. בעומק 4 מ' מתחת לפני השטח נחשף קטע של האמה (110 מ' אורך), המסתיים בבריכת חזקיהו. החלק המערבי של הקטע מוליך ממערב למזרח (איור 1:A), לאחריו פונה האמה לדרום-מזרח (איור 1:B) וחוצה בניצב את החומה ולאחר מכן משנה האמה את כיוונה למזרח-צפון-מזרח (איור 1:C) ומוליכה אל הפינה הדרומית-מערבית של בריכת חזקיהו. מקום כניסת האמה לבריכה (איור 7) גבוה כדי 5–7 מ' מעל רצפת הבריכה, המכוסה כיום בשפכים. במקום יציאת מי האמה לבריכה נבנה מגלש אבן מטויח התחום בשני קירות (כ-1.5×1.5 מ'). מסד האמה (0.75 מ' גובה; איור 8) הושתת על סלע האם ונבנה באבני שדה מלוכדות במלט. על המסד נבנו דפנות האמה (0.6–1.0 מ' גובה) מאבנים מסותתות במידות שונות, חלקן בשימוש משני. רוחב התעלה שבאמה הולך וצר כלפי מטה (0.18–0.55 מ' רוחב התעלה). על הדפנות הונחו לוחות קירוי מאבן גיר (0.6–1.0×1.0 מ', 0.1–0.2 מ' עובי). בתקרת התעלה נבנו פירי ביקורת, רובם עגולים ומקצתם רבועים, המרוחקים כ-15 מ' זה מזה. במרחק של כ-30 מ' ממערב לפינה הדרומית-מערבית של בריכת חזקיהו שולבה באמה בריכה קטנה (1.25×2.30 מ'; איור 9). תקרת הבריכה קשורה ובפינתה הדרומית-מזרחית הותקן פתח.

חומת העיר. באמצע שנות התשעים של המאה ה"ט לסה"נ נחשפו חומה ואמת מים בעת חפירת יסודות לבניית מלון (כיום מלון אימפריאל). ממצאים אלה תועדו על ידי ס' מריל (1886; 1888), ה' לואיס (1886), ק' שיק (1887) וה' וינסאן (1902), שכינו את החומה ה'חומה השנייה' (להפניות ר' 11:31–57 *RB*, Vincent H. 1902. 'La deuxième enceinte de Jerusalem'). בריבוע החפירה שנפתח עתה במקום נחשפה מחדש חומה זו (איורים 10, 11). החומה נבנתה בכיוון צפון-מערב-דרום-מזרח באבנים במידות שונות (0.5–1.0 מ' אורך), חלקן הוחלקו למשעי וחלקן סותתו בסיתות שוליים, והיא השתמרה לגובה חמישה נדבכים (3.3 מ' גובה מרבי). החומה נבנתה במדורג, והיא הולכת וצרה כלפי מעלה (2.25 מ' רוחב בסיס החומה); כל נדבך נסוג כדי 0.25 מ' מהנדבך שמתחתיו. בחפירה נחשף המקום שבו חוצה אמת המים העליונה את החומה, ונראה כי האמה והחומה נבנו כמקשה אחת. נקודת המפגש ביניהן נבנתה בצורה מושלמת, והמלט המלכד שהתגלה בין נדבכי האמה לזה לזה שהתגלה בין נדבכי החומה לאמה.

בניית החומה והאמה תוארכו למחצית השנייה של המאה ה'לסה"נ, מאוחר לשנת 361 לסה"נ, על סמך כמה נתונים. (1) בדפנות האמה שולבו עשרות רעפים של הלגיון העשירי מהמאות הב'-הג' לסה"נ. (2) בין אבני האמה התגלו חרסים מן המאות הא'-הד' לסה"נ.

(3) בדפנות האמה התגלו אבנים שסותנו בסיתות שוליים בשימוש משני. (4) בחלק התחתון של האמה התגלה טיח דו שכבתי ובו גריסי חרסים, האופייני לתקופה הרומית המאוחרת ולראשית התקופה הביזנטית (המאות הג'-הד' לסה"נ). (5) בשכבה שחתמה את לוחות הקירוי של אמת המים התגלו עשרות רעפי לגיון, חלקם נושאי טביעות חותם מלבניות המתוארכות למאות הב'-הג' לסה"נ. כן זוהו בשכבה זו שני מטבעות מן המאה ה'לסה"נ. (6) בתעלת היסוד של אמת המים התגלו חרסים מן המאה הא' ותחילת המאה הב' לסה"נ ושני מטבעות משנת 2 ומשנת 67–68 לסה"נ. (7) בתקרת הבריכה המשולבת באמת המים התגלה עמוד בשימוש משני (איור 12), שעיצובו בחלקו התחתון, טורוס (torus) ומעליו אפופיגה (apophige), אינו מוכר לפני המאה הב' לסה"נ. (8) בבסיס הנדבך השלישי של החומה התגלו חרסים מן המאות הא'-הג' לסה"נ ואילו ליד הנדבכים שמעליו התגלו חרסים מן המאות הג'-הז' לסה"נ. (9) תוואי החומה שנחשפה בחפירה זהה לתוואי החומה שחשף ג'ונס צמוד למגדל דוד מצפון, ונראה כי מדובר באותה חומה, שתוארכה על ידי ג'ונס למאות הג'-הד' לסה"נ (Johns C.N., 1950. The Citadel, Jerusalem: A Summary of Work since 1934. QDAP 14:152–158).

תיארוך החומה שכונתה 'החומה השנייה' לתחילת התקופה הביזנטית מחזקת את זיהויו של מגדל דוד כמגדל פצאל. עם הקמתה של העיר איליה קפיטולינה (135 לסה"נ) נבנה כאן כנראה אחד מתוך ארבעה שערים חופשיים ללא חומה (איור 13). השער, שציין את גבולה המערבי של העיר, נבנה במקום שנבחר בקפידה ממערב לתוואי הקדום של החומות השנייה והשלישית, על גבי האוכף שבין הגבעה הדרומית לגבעה הצפונית-מערבית של העיר, קרוב לתחילת הירידה של נחל המצודה. במחצית השנייה של המאה ה'לסה"נ לכל המוקדם נבנו אמת המים וחומת העיר יחדיו. החיבור המושלם ביניהן ותיארוך ביחד ולחוד לא מותיר ספק באשר לבנייתן יחדיו. החומה חיברה את מגדל השער הדרומי ומגדל פצאל מדרום והמשיכה לכיוון צפון. יש להניח כי אמת המים העליונה לירושלים שנבנתה כחלק ממפעלי המים של הורדוס בשלהי ימי הבית השני נמשכה בתוואי האמה שנחשפה בחפירה זו או קרוב אליה; בחפירה הנוכחית לא התגלו שרידים משלב זה.

הדקומנוס של העיר מהתקופה הביזנטית שופץ ורוצף שלוש פעמים מאז ראשיתו בשלהי המאה ה'לסה"נ. בשיאו, במאה ה'לסה"נ בימי הקיסר יוסטיניאנוס, הוגבה מפלסו במטר אחד, בתחתיתו הותקנה תעלת מים ורצפת הטיח הוחלפה בלוחות אבן אחידים שהוצמדו אל המדרכה או הסטיו.

בימי הביניים הוצרו פני הרחוב ויסודותיו של מבנה נרחב הונחו הישר על דופן המדרכה. חזית המבנה המקבילה לרחוב כללה כמה פתחים וחלון והיא פנתה לצפון ומפתן פתח הכניסה הראשי הוגבה כדי מטר

אחד מלוחות הדקומנוס.

שער העיר מימי איליה קפיטולינה, שהיה בשימוש עד לימי הביניים, יצא מכלל שימוש עם בנייתו של קיר החפיר בתקופה העות'מאנית. במהלכה של התקופה הממלוכית ירד המבנה הנרחב שלאורך הרחוב מגדולתו. פארו עומעם בחסימת החלון והפתח שחיבר בין חדריו. אולמו המרכזי חולק לחדרים, ששימשו אולי כחנויות לאורך הרחוב. מפלס הרחוב הורם פעם נוספת ב-0.75 מ' וסמוך לסף המבנה הונחה אבן-מדרגה שאפשרה גישה מהרחוב למבנה. בתקופה העות'מאנית נערכו שינויים רבים בתוכנית העיר, ואחד הבולטים בהם הוא בניית החומות והשערים. פני השטח הורמו אל מפלס הרחוב כיום ומערך חנויות נבנה על גבי המבנים הממלוכיים. עם זאת תוואי הרחוב המקורי נשמר מימי איליה קפיטולינה ועד היום.

1. תוכנית כללית. (Images//5815-1.jpg)

2. תוכנית החפיר. (Images//5815-2.jpg)

3. חתך בשטח B. (Images//5815-3.jpg)

4. אבני הריצוף של הדקומנוס, מבט לצפון. (Images//5815-4.jpg)

5. הדקומנוס ומשמאלו שרידי המבנה מהתקופות האיובית והממלוכית, מבט למערב. (Images//5815-5.jpg)

6. המבנה מהתקופות האיובית והממלוכית: האולם משמאל והקמרון מימין, מבט לצפון. (Images//5815-6.jpg)

7. מקום כניסת אמת המים אל בריכת חזקיהו, מבט לדרום-מערב. (Images//5815-7.jpg)

8. חתכים באמת המים. (Images//5815-8.jpg)

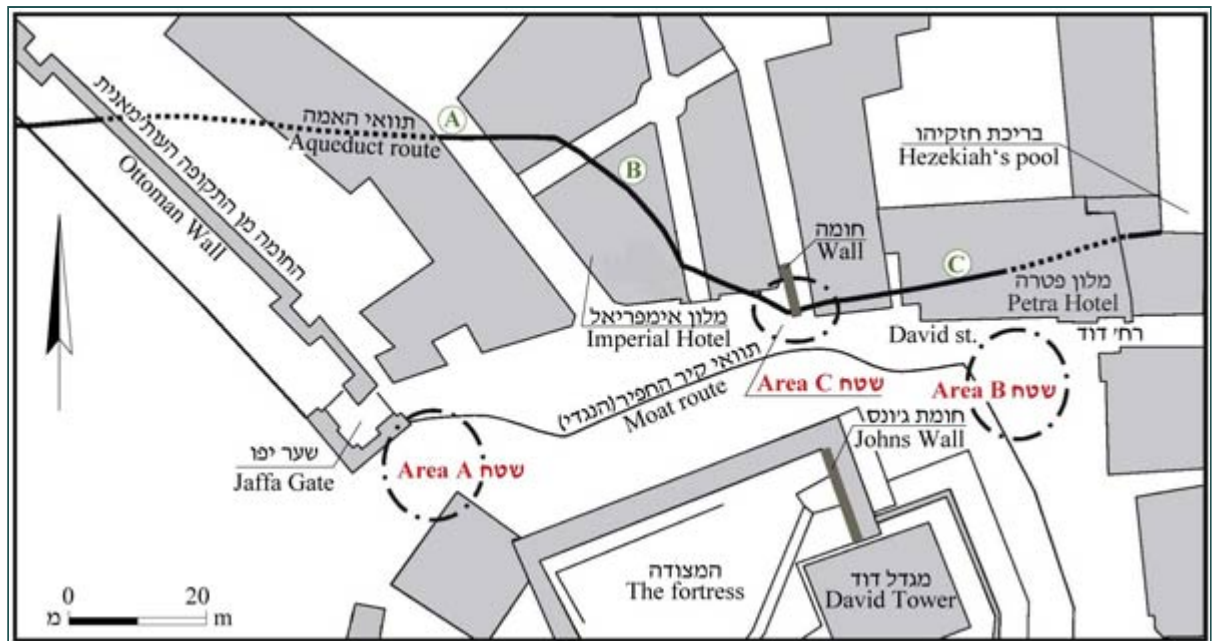
9. בריכה משולבת באמה. (Images//5815-9.jpg)

10. שטח C, הדופן המערבית של החומה. (Images//5815-10.jpg)

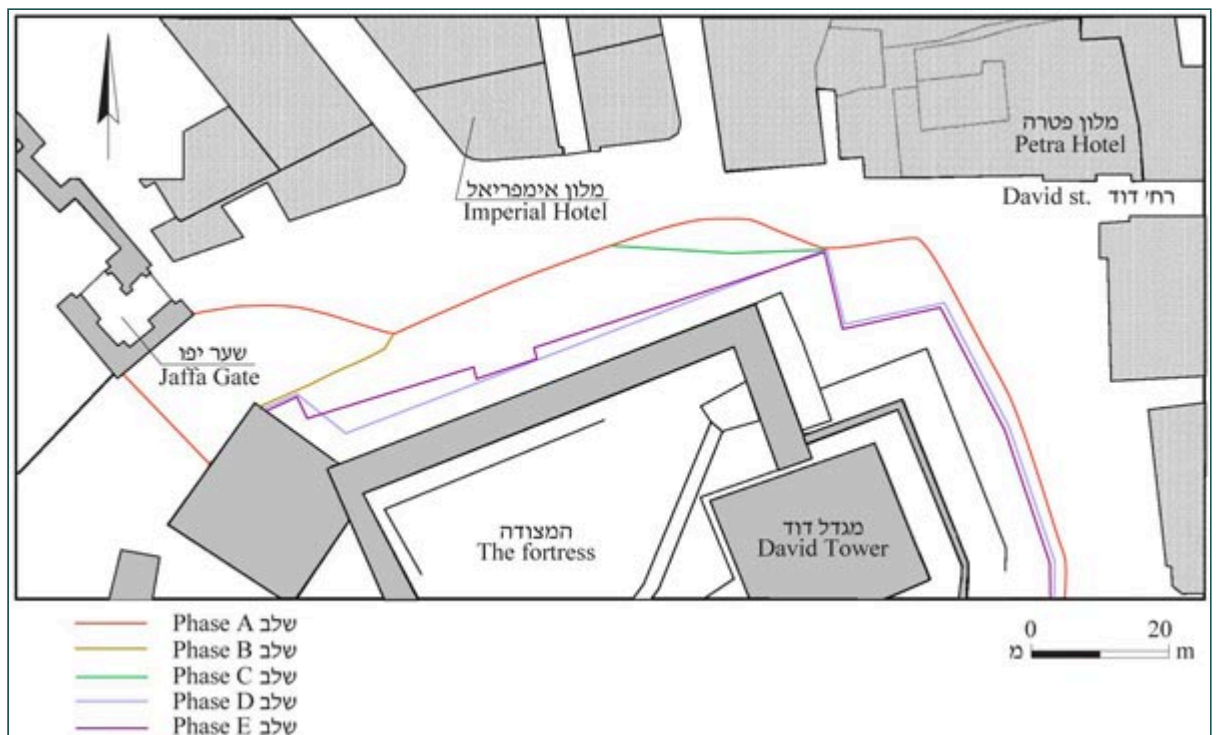
11. שטח C, הדופן המזרחית של החומה. (Images//5815-11.jpg)

12. שטח C, עמוד בשימוש משני. (Images//5815-12.jpg)

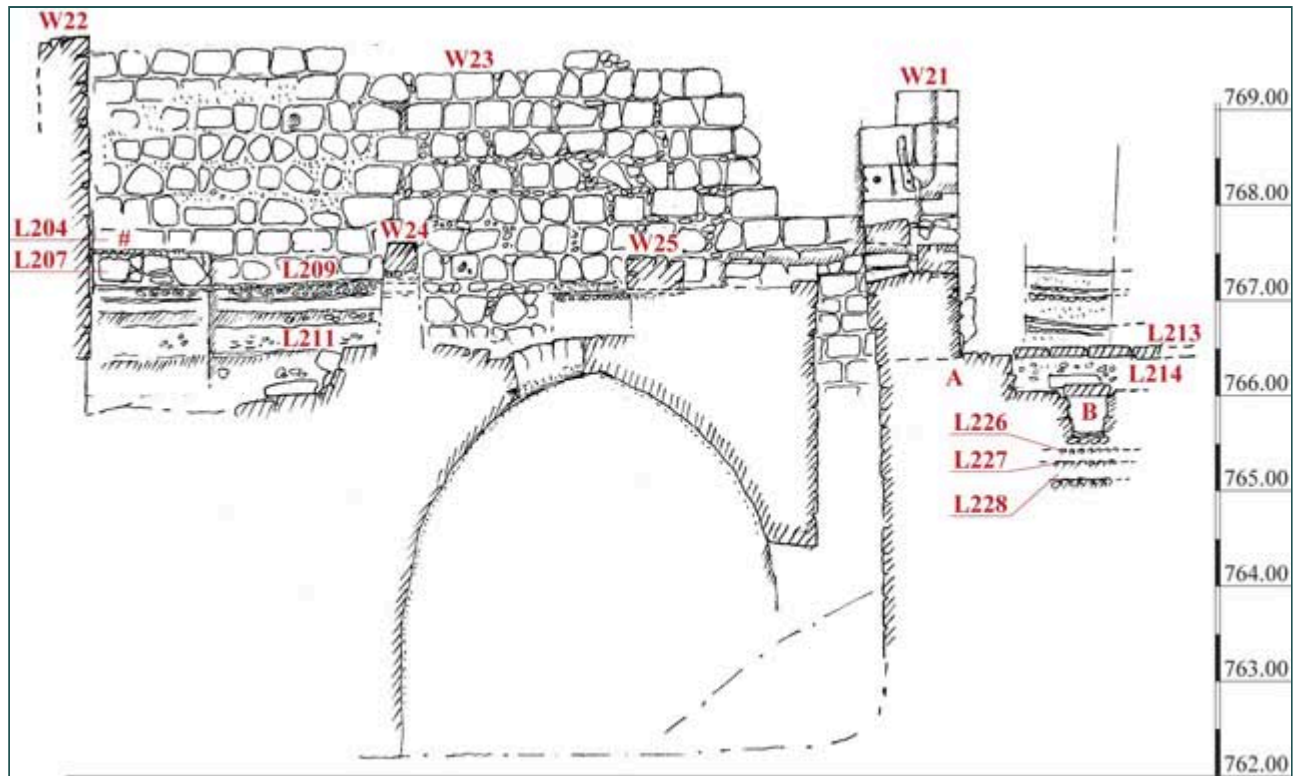
13. שחזור המבנים מפנים לשער יפו. (Images//5815-13.jpg)

1. תוכנית כללית.
(Images//5815-1.jpg)

2. תוכנית החפיר.
(Images//5815-2.jpg)

3. חתך בשטח B.
(Images//5815-3.jpg)

4. אבני הריצוף של הדקומנוס, מבט לצפון.
(Images//5815-4.jpg)

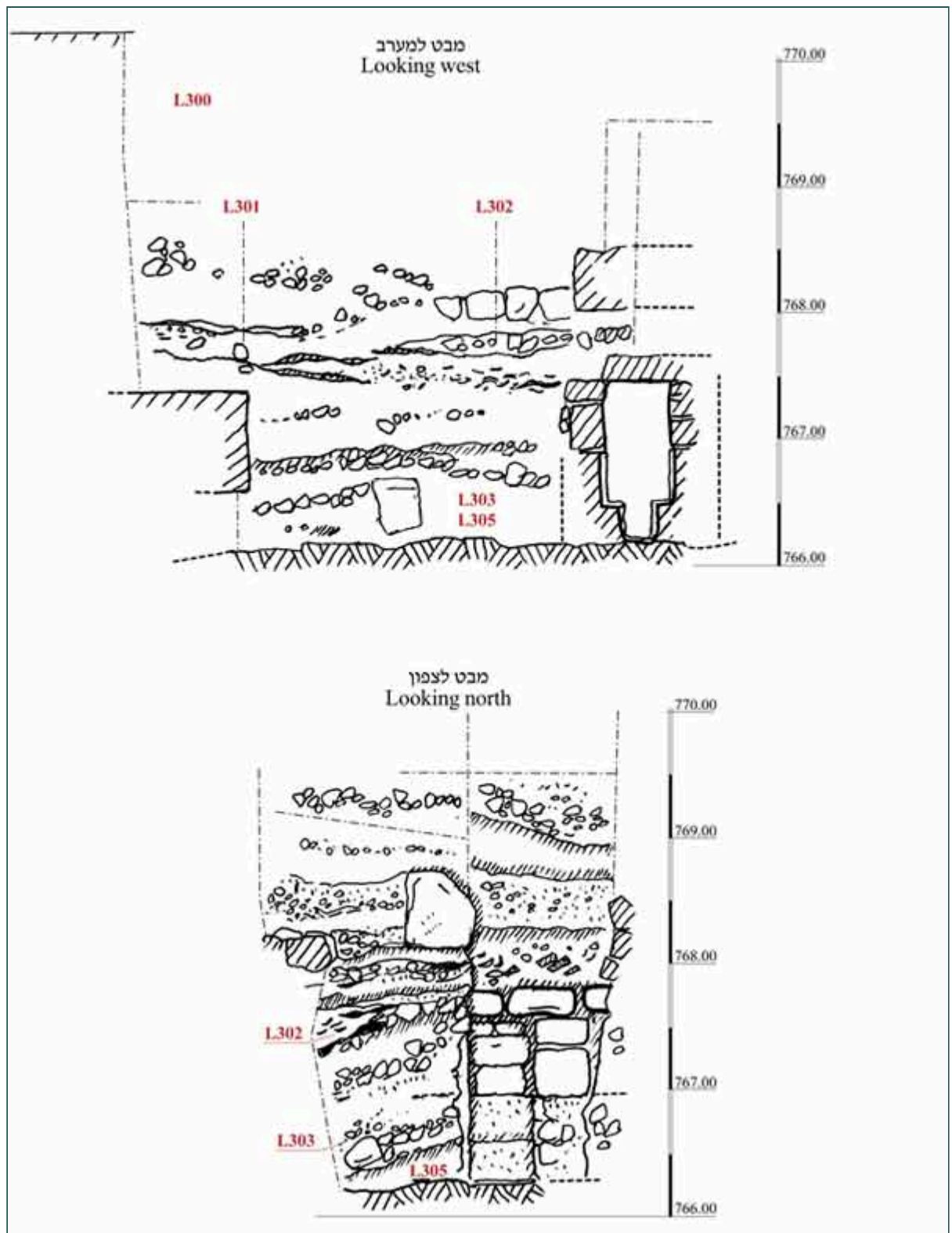
5. הדקומנוס ומשמאלו שרידי המבנה מהתקופות האיובית והממלוכית, מבט למערב.
(Images//5815-5.jpg)

6. המבנה מהתקופות האיובית והממלוכית: האולם משמאל והקמרון מימין, מבט לצפון.
(Images//5815-6.jpg)

7. מקום כניסת אמת המים אל בריכת חזקיהו, מבט לדרום-מערב.
(Images//5815-7.jpg)

8. חתכים באמת המים.

(Images//5815-8.jpg)

9. בריכה משולבת באמה.
(Images//5815-9.jpg)

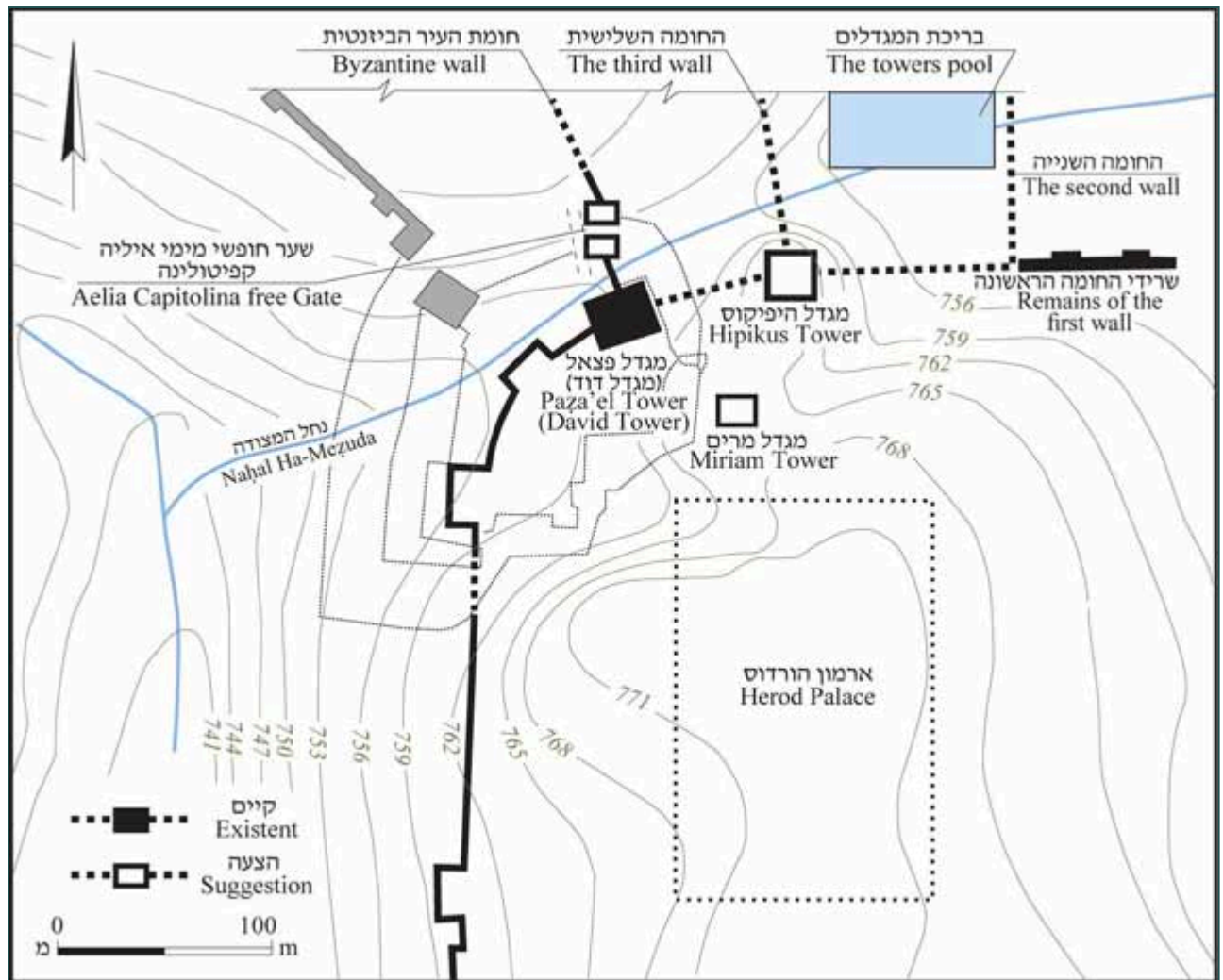
10. שטח C, הדופן המערבית של החומה.
(Images//5815-10.jpg)

11. שטח C, הדופן המזרחית של החומה.
(Images//5815-11.jpg)

12. שטח C, עמוד בשימוש משני.
(Images//5815-12.jpg)

13. שחזור המבנים מפנים לשער יפו.
(Images//5815-13.jpg)